

“LISON UT-TAYR”DA QAHRAMON VA PERSONAJLAR GALEREYASI

Sultonmurod OLIM

filologiya fanlari doktori, Toshkent amaliy fanlar universiteti professori,

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

smo54@mail.ru

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14803597>

Annotatsiya: Maqolada buyuk o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy (Foniy) qalamiga mansub “Lison ut-tayr” dostonining qahramon va personajlari galereyasi batafsil tahlil etiladi. Bunda asardagi barcha qahramon va personajlarni qamrab olishga harakat qilinadi. Muallif doston bosh qahramon va personajlarini turli asoslarga ko'ra tasnif qilib, guruhlariga bo'lib o'rganadi. Tahlilda biror-bir qahramon yoki personajni ko'zdan qochirmaslik yo'ldan yuriladi. “Lison ut-tayr” bosh qahramonlari va personajlari, shuningdek, hikoyatlarini o'rganishda matematik usullardan ham unumli foydalaniladi. Shu tariqa navoiyshunoslikda shoir olti dostonidan birining ayni jihatdan tahlili amalga oshiriladi. Bu Navoiy “Xamsa”si dostonlari qahramon va personajlar galereyasini o'rganishda asqotadigan dastlabki tajriba vazifasini bajarishi mumkin.

Kalit so'zlar: Alloh, Simurg, Muhammad (s. a. v.), Hudhud, bosh qahramon, personaj, lirik qahramon, qushlar, insonlar, farishtalar, chahoryorlar (xalifalar), avliyolar, xalq, hukmdorlar.

Аннотация: В данном докладе досконально анализируется галерея героев и персонажей поэмы “Язык птиц” (“Лисан ут-тайр”) великого узбекского поэта и мыслителя Алишера Фани (Навои). Для этого исследователь постарается освоить все герои и персонажи произведения. Автор на разных основах классифицирует главных героев и персонажей разделяя их на отдельные группы. В изучении главных героев и персонажей, а также притч поэмы “Языка птиц” широко используются и математические методы. Таким образом впервые в навоиведении изложена галерея одной из шести поэм поэта. В дальнейшем это может стать первым опытом для изучения галереи поэм “Пятерисы” (“Хамсы”) Навои.

Ключевые слова: Аллах, Симург, Мухаммад (с. а. в.), Удод, главный герой, персонаж, лирический герой, птицы, люди, ангелы, четыре сподвижника (халифы), святые, народ, сары.

Annotation: This paper thoroughly analyzes the gallery of heroes and characters in the poem “The Language of Birds” (“Lisan ut-tair”) by the great Uzbek poet and thinker Alisher Fani (Navoi). To do this, the researcher will try to master all the heroes and characters of the work. The author classifies the main characters and characters on different bases, dividing them into separate groups. In the study of the main characters and characters, as well as the parables of the poem “The Language of Birds,” mathematical methods are also widely used. Thus, for the first time in Navoi studies, a gallery of one of the poet's six poems has been depicted. In the future, this may become the first experience for studying the gallery of poems “Five epic poems” (“Khamisa”) of Navoi.

Key words: Allah, Simurgh, Muhammad (s.a.w.), Hoopoe, main character, character, lyrical hero, birds, people, angels, four companions (caliphs), saints, people, kings.

“Lison ut-tayr” dagi adabiy qahramon va personajlarni quyidagicha tasnif etish – mumkin:

1. Bosh qahramonlar.

2. Personajlar.

Bosh qahramonlarga quyidagilar kiradi:

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

1. *Alloh ta'rifi*. U – asarning birinchi bosh qahramoni. Uning timsoli ikki yo'l bilan tasvirlanadi:

a) *Allohning bevosita tasviri*. Tavhid hamd, munojot hamd va lirik qahramonning ichki tuyg'ulari ifodalangan so'nggi boblarda Alloh taolo bevosita tasvirlanadi yoki unga munojot qilinadi. Alloh 1-bob bo'lib kelgan tavhid hamd va 2-bob bo'lib kelgan munojot hamdda [1], 169- (“*Qushlarning fano husulidin baqo vusulig'a yetkoni*”), 170- (“*O'z adosi qusuri uzrig'a tamsil*”), 172- (“*O'z taqsirig'a afv istid'osi va jurmlarig'a g'ufron iltimosi*”), 193-bob (“*Bu nazm tarixi guftori va o'zining iste'fo va istig'fori*”)larda bevosita ta'riflanadi yoki unga munojot qilinadi. Shuningdek, dostonning qushlar parvozi bilan bog'liq asosiy syujeti tugaganidan keyin lirik qahramonning qushlar bosib o'tgan 7 vodiyning har biri bilan bog'liq 7munojoti, ya'ni “*Talab tariqi adosida munojot*” (175-bob), “*Ishq tariqi adosida munojot*” (177-bob), “*Ma'rifat tariqi adosida munojot*” (179-bob), “*Istig'no tariqi adosida munojot*” (181-bob), “*Hayrat tariqi adosida munojot*” (183-bob), “*Tavhid tariqi adosida munojot*” (185-bob), “*Fano tariqi adosida munojot*” (187-bob)larda ham Tangri taologa munojot qiladi;

b) *Allohning bilvosita tasviri*. Simurg' timsolida Alloh ramzan tasvirlanadi. Bu timsol dostonida Hudhudning dastlabki targ'ibotidan to 30 qushning o'zini “*si*” “*murg*”¹ bo'lganini his etganigacha bo'lgan qismida tasvirlanadi. Chunki qushlarning kulli, ya'ni eng asosiy maqsadi – *Simurg*'ga yetishdan iborat. *Hudhud* ham faqat va faqat uning ta'rifini qiladi, vodiylar ham – faqat va faqat unga olib boradigan yo'l bosqichlarini anglatadi. *Simurg* Alloh taolo ramzi hisoblanadi. Garchi u boshqa qahramonlar kabi bevosita ishtirok etmayotgandek tuyulsa ham, asarda hamma narsa uning ishqiga yetish, vasliga muyassar bo'lish maqsadi ustiga qurilgan. *Simurg* ta'rifi va tasviri dostonning 16- (“*Hudhud Simurg'din xabar degoch, qushlar xushhol bo'lub, tahqiq qilg'onlari*”), 17- (“*Qushlar diqqat bila so'rg'ondin so'ngra Hudhud Simurg'din nishonalar aytqoni*”), 18- (“*Qushlar Hudhuddin Simurg'ning zuhur bidoyatin so'rub, ol olarg'a bu ma'nidin fasonaye va bu maxfiydin nishonaye degoni*”), 19- (“*Chin shahri sifati va Simurg' pari onda tushkonning kayfiyati*”), 20-bob (“*Hudhudning Simurg'din fasona surgoni va shavq o't qushlar nihodidin zabona urg'oni*”)larida ochiq bayon etiladi.

2. *Muhammad payg'ambar (s. a. v.)*. Tabiiyki, Rasululloh (s. a. v.) “*Lison ut-tayr*”da *Alloh(Simurg)*dan keyin turadigan bosh qahramon hisoblanadi[2. 160-182]. Bu timsol tasviri ham bevosita va ham bilvosita aks etgan. Bevosita vasf na't hisoblanadigan 3- hamda me'rojnoma na't [3] hisoblanadigan 4-bobda tasvirlangan

¹Форсча-тожикча “си” – ўттиз, “мурғ” эса – қуш дегани.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

bo'lsa, bilvosita 7 vodiy bo'ylab parvoz zamirida aynan Muhammad payg'ambar(s. a. v.)ning me'roj mo'jizasi yotibdi.

3. *Hudhud*. U – tasavvufdagi pir, ya'ni murshidi komil ramzi. Bu – asardagi eng faol timsol. Zimdan u asarda farishta Jabroil alayhissalomning ramzi bo'lib kelgan. Tasavvufda pir – o'ta muhim masala. Shu o'rinda ayni ta'limotning Navoiy bir qit'asidagi mana bu alohida ta'kidida uchragan uch shartini eslash – o'rinli:

Pir-u iste'dod-u tayfiq o'lmasa, bo'lmas bu ish,

Kimdururkim, bag'ri bu hasratdin oning qon emas[4.542].

Bir tojik xalq naqlida:

Mashav bepir, agar xohū amonū,

Agar boshū Skandarū zamonū, –

deyiladi. Ya'ni: *“Tinchlik-omonlik istasang, agar zamonaning Iskandari bo'lsang ham, pirsiz yurma!”* – degani bu. *“Lison ut-tayr”* syujetida qushlarning Simurg'ni izlash sari harakatini boshdan-oxir aynan Hudhud pir sifatida boshqaradi.

4. *Dostonning lirik qahramoni*. U asarning an'anaviy kirish qismidan iborat bo'lgan dastlabki 13 bobi (hamd, na't va madh hamda har bir madhga illyustratsiya bo'lib kelgan 1 tadan jami 4 hikoyat) va oxiridagi 19 bob(170 – 188-boblar)dan iborat munojot qismida yanada yorqin namoyon bo'lgan.

Asar personajlarini ham 3 guruhga bo'lamiz:

- 1) qushlar timsollari;
- 2) insonlar timsollari;
- 3) farishtalar timsollari.

Doston, asosan, qushlar ishtirokidagi asar hisoblanadi. *Simurg'* bilan *Hudhud*ni bosh qahramonlar safida sanadik. Asardagi qolgan qushlar quyidagi 4 guruhga bo'linadi: 1. *Hudhudning Simurg' sari da'vatiga musharraf bo'lgan qushlar*: To'ti (22-bob), Tovus (23), Bulbul (24-bob), Qumri (25-bob), Kaklik (26-bob), Tazarv (27-bob), Durroj (28-bob), Kabutar (29-bob), Shohboz (30-bob), Shunqor (31-bob). Bularning jami – 10 ta. 2. *Simurg' sari dastlabki parvoz amalga oshganidan keyin yo'l azobidan qo'rqib Hudhudga o'z uzrini aytgan qushlar*: To'ti (33-bob), Tovus (36-bob), Bulbul (39-bob), Qumri (42-bob), Kabutar (45-bob), Kabki dariy (48-bob), Tazarv (51-bob), Qorchig'oy (54-bob), Shunqor (57-bob), Burgut (60-bob), Kuf (63-bob), Humoy (66-bob), O'rdak (69-bob), Tovug' (72-bob). Ularning jami – 14 nafar. Ammo bulardan 6 nafari (To'ti, Bulbul, Qumri, Kabutar, Tazarv, Shunqor) asarda oldin ham ishtirok etgan, ya'ni Hudhud ularga qarata da'vat nutqi so'zlagan edi. 8 nafari (Tovus, Kabki dariy, Qarchig'ay, Burgut, Kuf, Humoy, O'rdak, Tovug') esa asarda ilk bor ishtirok etyapti.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

3. *Hudhudga Simurg' vasliga yetish bilan bog'liq masalalarda savol bergan qushlar.* Ular asarda "*bir qush*" sifatida tilga olinadi va aynan qaysi qushligi – noma'lum. Bular aynan qaysi qushligining endi ahamiyati ham yo'q. Chunki ular so'fiy bo'lgan – tenglashgan, o'zligidan voz kecha boshlagan. Ularning savollari 84-, 87-, 90-, 93-, 96-, 99-, 102-, 105-, 108-, 111-, 114-, 117-, 120-, 123-, 126-, 129-, 132-, 135-, 138-, 141-, 144-, 147- boblarda bayon etiladi. Jami – 22 nafar. Ko'plari yo'lda qolib ketdi. Bir qismi, hatto, halok bo'ldi. Jami bo'lib 30 qushgina maqsadga yetdi. O'zlari "*si*" (o'ttiz) "*murg*" (qush) bo'ldi, boshqacha aytganda, Simurg'ga aylandi.

4. *Dostonning Simurg' sari parvoz bilan bog'liq asosiy syujeti tugaganidan keyin uchraydigan qushlar.* Bular dostonning "*O'zining shayx ruhi madadidin anga tatabbu' qilg'ong'a Qaqnus tamsili*" degan 174-bobda tasvirlangan Qaqnus va Qaqnusbacha timsollari. Bu ikkisining o'zini alohida ajratib ko'rsatishimizning sababi – ular "*tamsil*", ya'ni "*hikoyat*" sifatida keladi.

Dostonda 2 qush – bosh qahramon (*Simurg'* va *Hudhud*). Asar asosiy syujetida 18 ta – nomi bilan tasvirlangan personaj (bundan 10 tasi ham Hudhudning Simurg' sari da'vatiga musharraf bo'lgan, ham Simurg' sari dastlabki parvoz amalga oshganidan keyin yo'l azobidan qo'rqib, Hudhudga o'z uzrini aytgan, 8 tasi faqat Simurg' sari dastlabki parvoz amalga oshganidan keyin yo'l azobidan qo'rqib, Hudhudga o'z uzrini aytgan) qush, shuningdek, 22 ta – nomi keltirilmagan, ya'ni "*bir qush*" sifatida kelgan qush – mavjud. Yana 2 ta asosiy syujetdan tashqari kelgan qush (*Qaqnus* va *Qaqnusbacha*) – mavjud. Bularni bir-biriga qo'shsak, jami 44 ($2+18+22+2 = 44$) ta bo'ladi.

Biroq bu yerda bir nozikdan-nozik masala bor. Ana shu "*bir qush*" sifatida savol bergan qushlar oldingi nomi tilga olingan 18 qush ham, yoiniki, ulardan tamoman boshqa qush ham bo'lishi – mumkin. Haqiqat shundan iboratki, "*yuz ming tuman*" qushdan 30 tasigina oxirgi vodiya yetib bordi. Mantiqan olib qaraganda, ular orasida ana shu nomi tilga olingan 18 yoki "*bir qush*" sifatida kelgan 22 qush bormi-yo'qligini aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun, shartli ravishda, 22 va 18 raqamlarini unutamiz-da, asarda, Hudhuddan tashqari, 29 personaj qush Faqr-u fano vodiysiga yetib bordi, deb hisoblaymiz. Shunda "*Lison ut-tayr*"da ishtirok etgan qushlar sonini qaytadan aniqlashtirishga to'g'ri keladi. Demak, asarda qushlardan 2 bosh qahramon (*Simurg'* va *Hudhud*), 29 personaj va 2 syujetdan tashqari boblarda tasvirlangan qush (*Qaqnus* va *Qaqnusbacha*) qatnashgan bo'lib chiqadi. Hisoblasak, 33 ($2+29+2 = 33$) raqami kelib chiqadi. Shunga ko'ra, "*Lison ut-tayr*" 33 qush timsoli yaratilgan, deya baralla ayta olamiz. Dastlab yuz ming tuman qush Simurg' sari yo'lga chiqqani qayd etib o'tiladi (qarang: 260, 261), xolos:

Oqibat yuz ming tumandin necha qush, –

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Kim alarg'a yuz tuman ranj o'ldi tush [5.260].

Avvalo, Sharq mumtoz adabiyotida “yuz ming tuman” ifodasi “*haddan tashqari ko'p*” degan ma'noda qo'llanadi. Shuning uchun bu muayyanlashtirib (konkretlashtirib) o'tirilmaydi. Agar uni raqamlarda ifodalaydigan bo'lsak, bu 1 milliard ($10.000 \times 100.000 = 1.000.000.000$) bo'ladi. Chunki “*tuman*” so'zi 10 mingni anglatadi.

Shuncha qushdan faqat 30 tasigina oxirgi manzilga yetib bordi:

Urdilar o'ttuz qush ul yerda qanot,

Tanlarida qolmay oyini hayot [6. 261].

Demak, asarda bu “yuz ming tuman” qushning timsoli yaratilgan emas, albatta. Dostonning “*Qushlarning Fano vodiysining nihoyatidin baqo mulkidin nishon topmog'lari*” deb nomlangan 166-bobida bir diqqattalab nuqta bor. Hudhudning 7 vodiya haqidagi talqinlarini eshitgandan keyin qushlarning barchasi tushundiki, bu – mushkul ish, u ayni jamoa qo'lidan keladiganga o'xshamaydi. Hammasi noumid bo'ldi. Hatto, qo'rqqanidan ularning ko'pi o'ldi ham, qolganlari esa hayrat bilan yo'lga ravona bo'ldi:

Balki chun bu ishga voqif bo'ldilar,

Vahmdin ul dam ko'pi xud o'ldilar.

Foniy o'lg'och vahmi jon o'lg'onlari,

Tutti yo'l hayrat bila qolg'onlari [7. 259 – 260].

Ammo yo'l oson emas edi, maqsadga juda oz qismigina yetdi:

Oxir ul-amr ul guruhi zordin,

Ranj tortardin suruk afgordin

Yettilar maqsadg'a, ammo asru oz,

Tan aro yuz so'zu jon ichra gudoz [8. 260].

Chunki yo'l azobiga chidash berolmay, ko'plari o'ldi:

Ba'zi ul qushlardin o'ldilar halok,

Ba'zi yittilar² bo'lub ko'p dardnok [9. 260].

Oqibatda shuncha qushdan 30 tasigina oxirigacha qanot qoqdi:

Urdilar o'ttuz qush ul yerda qanot,

Tanlarida qolmay oyini hayot [10. 261].

Qushlarning ne ucharga quvvati va ne qo'narga toqati qolgan. Kutilmaganda izzat elchisi pardadan qarab, ularning kimligini so'radi:

²Нашрда “*эттилар*” бўлиб кетган, бунда маъно чиқмайди. Биз “*йиттилар*”, яъни “*йўқолиб қолдилар*” тарзида тузатиб кўчирдик. Ваҳоб Раҳмонов ҳам бу сўзни тўғри ўқиб, ўзи тайёрлаган нашрда уни “*иттилар*” тарзида ёзишни маъқул топган (Қаранг: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баёни билан). – Тошкент: Ф. Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 230).

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

So 'rg'oli qildi alar holini mayl,

Dedi: "Oyo ne jamoattur bu xayl?.." [11. 262].

Shu savolga javobda ham qushlar, aslida, yo'lga chiqqanlar *"necha yuz ming"* bo'lgani-yu, shundan faqat 30 tasigina yetib kelganini aytishadi:

Necha yuz ming tobe'u xaylu hashar, –

Kim oning sonida ojizdur bashar,

Bo 'ldilar zoye', qo 'yub bu yo 'lda yuz,

To bu dargahg'a yetishtuk biz o'tuz [12.263]

Hudhudning da'vati bilan parvoz qilib, yo'lga chiqqan qushlar soni odam hisobiga yetolmaydigan darajada ko'p edi. Shuning uchun, shartli ravishda, Hudhud bilan birga uchib, maqsadga erishgan qushlarnigina personajlar sirasiga kiritdik. *"Yuz ming tuman"* qushdan faqat 30 tasigina maqsadga yetgani zahirida hamma ham chinakam, ya'ni Haqqa yetgan shayx bo'la olmasligini ta'kidlash yotibdi. Navoiyning *"Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat"* tazkirasida Muhammad(s. a. v.)dan boshlangan tasavvufning XV asr oxirigacha bo'lgan davrda o'tgan taniqli tasavvuf pirlari haqida ma'lumotlar yig'ilgan. Bundan, shartli ravishda, *o'tgan ana shu 9 asr mobaynida bor-yo'g'i 812 shayx o'tgan ekan*, degan xulosa kelib chiqadi. Holbuki, bu yo'lga kirganlar, ayni borada yuksak darajalarga erishishga intilganlar bundan bir necha karra ko'p bo'lgan, albatta. Birinchidan, hamma ham tasavvuf yo'liga kirmaydi, chunki bu – xos kishilar hayot tarzi. Ikkinchidan, bu yo'lga kirganlarning hammasi ham asl maqsadga erisha olmaydi. *"Lison ut-tayr"*da shu holatga suyanilgan. Bu – dostonga *"Mantiq ut-tayr"*dan o'tgan jihat.

Modomiki, adabiyotshunoslikdan asar tub mohiyatiga yetish talab qilinar ekan, unda ishtirok etgan inson personajlarni ham tahlil etishga to'g'ri keladi. Bu personajlarni ham tasnif qilish – zarur. Albatta, bosh qahramonlar tarkibiga kiritganimiz uchun Muhammad payg'ambar (s. a. v.)ni bunga kiritmaymiz. Qolgan inson personajlarni quyidagi ikki guruhga bo'linadi: 1) mamduh personajlar; 2) hikoyatlarda tasvirlangan personajlar. Mamduh, ya'ni madh etilgan personajlarga Muhammad (s. a. v.)dan keyin islom jamoasini boshqargan 4 xalifa, ya'ni chahoryorlar va Attor kiradi: 1) Hazrat Abu Bakr Siddiq madhi (5-bob) va u haqdagi hikoyat (6-bob); 2) Hazrat Umar Foruq madhi (7-bob) va u haqdagi hikoyat (8-bob); 3) Hazrat Usmon madhi (9-bob) va u haqdagi hikoyat (10-bob); 4) Hazrat Ali madhi (11-bob) va u haqda hikoyat (12-bob); 5) Attor madhi (13-bob). Shuningdek, dostonning 169- (*"Qushlarning fano xusulidin baqo vusulig'a yetkoni"*), 172- (*"O'z taqsirig'a afv istid'osi va jurmlarig'a g'ufiron iltimosi"*), 173- (*"Shayx avsofiyu o'zining anga payravlig'da ittisofi"*), 174- (*"O'zining Shayx ruhi madadidin anga tatabbu' Qaqnus timsoli"*), 189- (*"Bu kitob nazmida o'z munosabatining taqribi"*), 191- (*"Bu kitobda*

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

taxallus tag'yirining uzri") boblarida ham Attor bilan bog'liq fikr-mulohaza va tasvirlarga duch kelamiz³. Chahoryorlar madhi – Navoiy “Xamsa”si dostonlarida yo‘q. Bu – “Lison ut-tayr”ga “Mantiq ut-tayr”dan an‘ana o‘laroq o‘tgan xususiyat.

Dostonda jami 64 ta hikoyat keltiriladi. Bular – 6-, 8-, 10-, 12-, 35-, 38-, 41-, 44-, 47-, 50-, 53-, 56-, 59-, 62-, 65-, 68-, 71-, 76-, 77-, 79-, 82-, 86-, 89-, 92-, 95-, 98-, 101-, 104-, 107-, 110-, 113-, 116-, 119-, 122-, 125-, 128-, 131-, 134-, 137-, 140-, 143-, 146-, 150-, 152-, 154-, 156-, 158-, 160-, 162-, 163-, 164-, 165-, 168-, 170-, 171-, 174-, 176-, 178-, 180-, 182-, 184-, 186-, 188-, 190-boblar. Ya'ni dostondagi jami 193 bobning 64 tasi – hikoyatdan iborat. Bular doston boblari sonining qariyb uchdan birini tashkil etadi. Hikoyatlarda tasvirlangan personajlarga, shartli ravishda, chahoryorlarning har biri madhidan keyin kelgan hikoyatlar(6-, 8-, 10- va 12-boblar)da kelgan Muhammad (s. a . v.) va chahoryor(Abubakr, Umar, Usmon va Ali r. a.lar)ni kiritmaymiz. Chunki ular biz tasnif qilgan 1-guruhga mansub.

Dostonda personajlar bo'yicha quyidagi manzara namoyon bo'ladi: 1 (35-bob). Bir G'ofil⁴ (Noqis), bir Sohibdil (Komil). 2 (38-bob). Bir hindi, Bir tabl chaluvchi, Bir raqqos. 3 (41-bob). Shoh, Gado. 4 (44-bob). Behunar Bog'bon. 5 (47-bob). Beg'ayrat (kishi, gadoy). 6 (50-bob). Qallob (Javhariy). 7 (53-bob). Mudbir, Muqbil, Shoh⁵. 8 (56-bob). Ko'hiy (Tog'lik), Ayiq, itlar. 9 (59-bob). Shoh, Behayo masxaraboz (Bo'yro shohi), masxarabozlar. 10 (62-bob). Behunar (ochko'z) pahlavon, shahar ahli. 11 (65-bob). Devona, Ablah kishi. 12 (68-bob). Pastkash savdogarlar va g'avvoslar. 13 (71-bob). Hind savdogari (Makka atrofini aylanib ham, hajga bormagan). 14 (76-bob). Shoh (ko'zgu yasattiradi). 15 (77-bob). Iskandar (elchilikka o'zi borgan). 16 (79-bob). San'on, to'rt yuz murid, Tarso qiz, Foniyy murid (Xalifa, Soliki rahrav, Rahrav farzona, Mardona, Muttafiq, Rahravi ogoh, Rindi bolodast). 17 (82-bob). Boyazid. 18 (86-bob). Shayx Najmiddin Kubro, It (avliyoga aylangan). 19 (89-bob). Shayx Abu Said Abulxayr. 20 (92-bob). Odam Safiy (a.). 21 (95-bob). Abu Turob Naxshabiy, Murid. 22 (98-bob). Podshoh (mast, bebok, zolim, g'oratgar, saffok – qonxo'r), darveshlar (ikki nafar). 23 (101-bob). Xaraqoniy, Murid, Shayton. 24 (104-bob). Basralik Laim (Ochko'z). 25 (107-bob). Qalandar (bangi), Chayon, Gulchehra (xayolida). 26 (110-bob). Arastu, Shogird, 400 shogird, Iskandar, Aflotun, Mahpaykar (Qiz), xizmatkorlar. 27 (113-bob). Sulaymon alayhissalom, Azroil alayhissalom, Oqil (xomush) odam,

³“Лисон ут-тайр”да Attor тимсоли масаласи ушбу сатрлар муаллифининг махсус мақолалари бағишланган, қаранг: О л и м о в С. Навоий ва Attor / “Шайх Фаридуддин Attor Нишобурийнинг ҳаёти ва ижоди” мавзусидаги халқаро илмий анжуман. – Тошкент: Нашриётсиз, 2004. – Б. 53 – 65. 22; Шу муаллиф. Навоий ва Attor // Жаҳон адабиёти, 2013, № 2. – Б. 141 – 146.

⁴Персонажларни билдирган сўзларни, шартли равишда, катта ҳарф билан ёзишни маъқул кўрдик.

⁵Мукбил ва Мудбир ҳақидаги ҳикоят “Сабъайи сайёр”нинг 6-ҳикояти бўлиб келади. “Лисон ут-тайр”да ҳам келтирилади. Сири ва сабаби – нимада? Навоий бу ҳикоятни яна эслаганми?

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Shamol. 28 (116-bob). Oliyhimmat (misrlik), Mahbuba (Hurvash). 29 (119-bob). Iloh (Alloh), Azozil (Shayton), Odam Ato, maloyiklar. 30 (122-bob). Ibn Adham shoh Ibrohim, aqtobi zamon (zamon qutblari). 31 (125-bob). Shayxi Jom (Zinda pil), do'zax ahli. 32 (128-bob). Xoja Porso, Xoja Abu Nasr (o'g'li, muridi), olti yuz ming hoji. 33 (131-bob). Majnun al-Haq, Eshak. 34 (134-bob). Shayx Bistomiy, Murid, malaklar (ahli savol), Tangri taolo. 35 (137-bob). Shayx Abu Bakr Nishopuriy, xodimlar va muxlislar, Eshak, Mahram. 36 (140-bob). Xoja Abdulloh Ansoriy. 37 (143-bob). Abu Said Xarroz, avliyo hojilar. 38 (146-bob). Shahriyor, Shahzoda, xalq, Oshiq. 39 (150-bob). Podshoh, Shahzoda (Yusufdek xushro'y), odamlar, ikki oshiqi beqaror. 40 (152-bob). Asma'iy, Oshiq (o'zini o'zi o'ldiradi). 41 (154-bob). Ko'rlar, Bir kishi (savol berguvchi). 42 (156-bob). Ikki shatranjchi. 43 (158-bob). Mansur (Halloj), Rasululloh (s. a. v.). 44 (160-bob). Xusravi ofoqgir, Malika (qizi), Yigit (Malika tushida ko'rib, sevib qolgani), ikki mahram, kishilar. 45 (162-bob). Shayx Abulabbos Qassob, Fozil kishi, Bir darvesh (xizmat ko'rsatadi). 46 (163-bob). Shah Bahouddin Naqshband, It⁶. 47 (164-bob). Parvonalar (Pashshachalar), Sham, jamoa (odamlar). 48 (165-bob). Shayx Sufyon Suriy, Bir tolib, Ulkan baliq. 49 (168-bob). Majnun, Bir kishi (uni ko'rgan, u bilan savol-javob qilgan), Layli. 50 (170-bob). Parishontab devona, Ma'shuqa. 51 (171-bob). Xoja Abdulloh Ansoriy. 52 (174-bob). Qaqnus, Qaqnusbacha, Fisog'urs, qushlar va vahshiy hayvonlar, Attor, lirik qahramon (muallif)⁷. 53 (176-bob). Tolib murid, Boyazid (Bistomiy), Lirik qahramon. 54 (178-bob). Qays Omir (Majnun), Layli, Birov, Lirik qahramon. 55 (180-bob). Solik (Solik ogoh), Bir shoh, Lirik qahramon. 56 (182-bob). Namrud, Xalil (Ibrohim a.), Jabrail, Lirik qahramon⁸.

⁶Ислом оламида Худога садоқат, вафодорлик борасида киши иймонини итга қиёслаш аввалдан бўлган. Масалан, “Муъин ал-фуқаро” (“Фуқаролар иймонлиси”) деган унвон билан улуғланган XV аср олими Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорийнинг “Тарихи муллозода” асарида Хожа Жандий билан боғлиқ бир ривоят келтирилади: “...[Қунлардан] бир кун и одобсиз бир [киши] Хожадан, Аллоҳ раҳмат қилсин, сўради: Бу [нажот] йўлида (ёки фано йўлида) сен яхшироқми ёки ит?” [Хожа]нинг мулозимлари ва муридлари бу савол берувчига хусумат қилмоқни хоҳладилар. Хожа йўл қўймади ва айтди: “Эй биродар! Агар саломатлик учун иймон келтирсам, мен (яхшироқман) ва агар, наузи биллаҳи (Аллоҳ сақласин-у), иш тескари бўлиб қолса, [унда] ит афзалдир...” (Аҳмад ибн Маҳмуд Бухори й. Тарихи Муллозода. Бухоро мазорлари зикри. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. Самарқанд мазорлари зикри [Иккаласи бир муқовада]. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 51).

⁷Бу ҳикоятда мусиқани Фисоғурс яратгани баён этилади. Мусиқанинг яратлиши ҳақида ҳар хил талқинлар мавжуд. Масалан, XVI аср олими Ҳасанхожа Нисорий (1526 – Бухоро – 1597) қаламига мансуб “Музақкири ахбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) тазкирасининг Мавлоно Нажмиддин Кавкабий ҳақидаги фаслида мусиқа илмининг жамланишини Фисоғурсга нисбат беришларини қайд эта туриб, мусиқанинг яратилишини Мусо алайҳиссаломга боғлаб талқин этадиган бир ривоятни ҳам келтиради: “...Ҳазрат Мусо алайҳиссалом: “Ҳассангни тошга ур!” – амрига кўра, асоларини тошга урганлар ва ... асоларини тошга ургач, 12 та чашма оқа бошлабди ва ҳар бир булоқ суви бир куй ва товуш билан қуйилган. Шунда: “Муси, қий!” (“Мусо”нинг асл ёзилиши шакли – “Муси”), – деган бир нидо эшитилибдиким, бу: “Мусо, бу оҳангларни асра!” – мазмунида экан ва булар 12 мақом номи билан машҳур. Шу муносабат билан бу илмга “мусиқий” деб ном қўйганлар” (Қаранг: Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири ахбоб (Дўстлар ёдномаси). Тазкира. Форс тилидан Исмоил Бежон таржимаси. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – Б. 139).

⁸Шоир бу ҳикоятда Иброҳим (а.) ва Намруд ўртасидаги тарихга суянади. Унга кўра: “Ҳазрати Иброҳим қавмларни ва Бобил ҳокимини иймонга даъват қилдилар. Намруд (Бобил ҳокими – С. О.) Иброҳим алайҳиссаломга ишонмасдан, бир улуг ўт ёқдуруб, Иброҳим алайҳиссаломни ўтга ташлади. Аллоҳи таоло пайғамбарини

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

57 (184-bob). Bedili zoru haqir, Badmehr (yor), Xalq. 58 (186-bob). Mahmud (G'aznaviy), Ayozi. 59 (188-bob). Bir komil (kishi), Tangri. 60 (190-bob). Tolib (Tasavvufga kirmoqchi bo'lgan talabgor), el.

Bu ro'yxat bizga bir necha masalada yangi xulosalar chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, "Lison ut-tayr"dagi hikoyatlar soni haqida ilmda har xil ma'lumotlarga duch kelamiz⁹. Aniqlashdiki, asarda jami 64 ta hikoyat – mavjud. Ikkinchidan, bu bizga hikoyatlardagi personajlar sonini, qaysi toifa shaxslar timsollari yaratilganini, shuningdek, majoziy (allegorik) timsollar miqdorini aniqlashtirish imkonini yaratadi.

Hikoyatlardagi personajlarni sanab chiqishimiz – kerak: Tangri taolo ta'rifi – 3 hikoyatda: 33-hikoyat (119-bob), 38-hikoyat (134-bob), 63-hikoyat (188-bob). Odam Ato (a.) timsoli – 2 hikoyatda: 24-hikoyat (92-bob), 33-hikoyat (119-bob). Sulaymon (a.) timsoli – 1 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob). 4. Ibrohim Xalilluloh (a.) timsoli – 1 hikoyatda: 60-hikoyat (182-bob). 5. Farishta Jabrail (a.) timsoli – 2 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob), 60-hikoyat (182-bob). 6. Namrud timsoli – 1 hikoyatda: 60-hikoyat (182-bob). 7. Farishta Azroil (a.) timsoli – 1 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob). 8. Azozil (Shayton) timsoli – 2 hikoyatda: 27-hikoyat (101-bob), 33-hikoyat (119-bob). 9. Iskandar timsoli – 2 hikoyatda: 19-hikoyat (77-bob), 30-hikoyat (110-bob). 10. Arastu (Aristotel) timsoli – 1 hikoyatda: 30-hikoyat (110-bob). 11. Aflotun (Platon) timsoli – 1 hikoyatda: 30-hikoyat (110-bob). 12. Fisog'urs (Pifagor) timsoli – 1 hikoyatda: 56-hikoyat (174-bob). 13. Muhammad Rasululloh (s. a. v.) timsoli – 4 hikoyatda: 1-hikoyat (6-bob), 3-hikoyat (10-bob), 4-hikoyat (12-bob), 47-hikoyat (158-bob). 14. Abubakr (xalifa) timsoli – 1 hikoyatda: 1-hikoyat (6-bob). 15. Umar (xalifa) timsoli – 1 hikoyatda: 2-hikoyat (8-bob). 16. Usmon (xalifa) timsoli – 1 hikoyatda: 3-hikoyat (10-bob). 17. Ali (xalifa) timsoli – 1 hikoyatda: 4-hikoyat (12-bob). 18. San'on (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 20-hikoyat (79-bob). 19. Boyazid (Bistomiy, shayx) timsoli – 3 hikoyatda: 21-hikoyat (82-bob), 38-hikoyat (134-bob), 57-hikoyat (176-bob). 20. Shayx Najmiddin Kubro timsoli – 1 hikoyatda: 22-hikoyat (86-bob). 21. Shayx Abu Said Abulxayr timsoli – 1 hikoyatda: 23-hikoyat (89-bob). 22. Abu Turob Naxshabiy (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 25-hikoyat (95-bob). 23. Xaraqoniy (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 27-hikoyat (101-bob). 24. Ibn Adham shoh Ibrohim (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 34-hikoyat (122-bob). 25. Shayxi Jom (Zinda pil) timsoli – 1 hikoyatda: 35-hikoyat (125-bob). 26. Xoja Porso (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 36-hikoyat (128-bob). 27. Xoja Abu Nasr (shayx) timsoli – 1 hikoyatda:

куйишдан сақлаб, ўтти бир яхши гулзор қилди. Бу мўъжизани кўруб, баъзилари иймон келтурдилар" (Абдулла А в л о н и й. Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. – Б. 11).

⁹Масалан, Е. Э. Бертельс улар сонини 63 та деб кўрсатади. *Қаранг: Б е р т е л ь с Е. Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – С. 417.*

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

36-hikoyat (128-bob). 28. Majnun al-Haq (shayx¹⁰) timsoli – 1 hikoyatda: 37-hikoyat (131-bob). 29. Shayx Abu Bakr Nishopuriy timsoli – 1 hikoyatda: 39-hikoyat (137-bob). 30. Xoja Abdulloh Ansoriy (shayx) timsoli – 2 hikoyatda: 40-hikoyat (140-bob), 55-hikoyat (171-bob). 31. Abu Said Xarroz (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 41-hikoyat (143-bob). 32. Asma'iy (shayx¹¹, shoir) timsoli – 1 hikoyatda: 44-hikoyat (152-bob). 33. Mansur (Halloj, shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 47-hikoyat (158-bob). 34. Shayx Abulabbos Qassob timsoli – 1 hikoyatda: 49-hikoyat (162-bob). 35. Shah Bahouddin Naqshband (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 50-hikoyat (163-bob). 36. Shayx Sufyon Suriy timsoli – 1 hikoyatda: 52-hikoyat (165-bob). 37. Shayx Farididdin Attor timsoli – 1 hikoyatda: 56-hikoyat (174-bob). 38. Qays Omir (Majnun, shoir, oshiq) timsoli – 2 hikoyatda: 53-hikoyat (168-bob), 58-hikoyat (178-bob). 39. Layli¹² timsoli – 2 hikoyatda: 53-hikoyat (168-bob), 58-hikoyat (178-bob). 40. Mahmud (G'aznaviy, podshoh) timsoli – 1 hikoyatda: 62-hikoyat (186-bob). 41. Ayozi (qul) timsoli – 1 hikoyatda: 62-hikoyat (186-bob). 42. Bir komil (kishi) timsoli – 1 hikoyatda: 63-hikoyat (188-bob). 43. Tolib (tasavvufga kirmoqchi bo'lgan talabgor) timsoli – 64-hikoyat (190-bob). 44. El (xalq) timsoli – 64-hikoyat (190-bob).

60 hikoyatda jami bo'lib 44 insoniy timsol uchraganidan bilib olish mumkinki, ayrim timsollar bir necha hikoyatda takror kelgan. Ana endi shu 44 timsolni ham muayyan guruhlariga ajratish mumkin:

I. Tangri taolo timsoli – 3 hikoyatda: 33-hikoyat (119-bob), 38-hikoyat (134-bob), 63-hikoyat (188-bob).

II. Farishtalar timsollari – 5 hikoyatda: Jabrail (a. s.) timsoli – 2 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob), 60-hikoyat (182-bob); Azroil (a. s.) timsoli – 1 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob); Azozil (Shayton)¹³ timsoli – 2 hikoyatda: 27-hikoyat (101-bob), 33-hikoyat (119-bob).

III. Payg'ambar(a. s.)lar timsollari – 8 hikoyatda: Odam Ato (a. s.) timsoli – 2 hikoyatda: 24-hikoyat (92-bob), 33-hikoyat (119-bob); Sulaymon (a. s.) timsoli – 1 hikoyatda: 31-hikoyat (113-bob); Ibrohim Xalilluloh (a. s.) timsoli – 1 hikoyatda: 60-hikoyat (182-bob); Muhammad Rasululloh (s. a. v.) timsoli – 4 hikoyatda: 1-hikoyat (6-bob), 3-hikoyat (10-bob), 4-hikoyat (12-bob), 47-hikoyat (158-bob).

IV. Chahoryorlar (xalifalar) timsollari – 4 hikoyatda: Abubakr timsoli – 1 hikoyatda: 1-hikoyat (6-bob); Umar timsoli – 1 hikoyatda: 2-hikoyat (8-bob); Usmon

¹⁰Мантиқан бу шахсни ҳам “шайх” деб ҳисобладик.

¹¹Мантиқан бу шахсни ҳам “шайх” деб ҳисобладик.

¹²Модомики, Қайс Омир – Мажнун тарихий шахс бўлса, мантиқан унинг маъшуқаси бўлмиш Лайли ҳам тарихий шахс ҳисобланади.

¹³Азозил ҳам, аслида, фаришталардан бири эди, ривоятга кўра, Одам Атога таъзим қилмагани учун Шайтонга айланган. Шунга кўра, шартли равишда бўлса ҳам, биз уни ҳам фаришталар сафига қўшдик.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

timsoli – 1 hikoyatda: 3-hikoyat (10-bob); Ali timsoli – 1 hikoyatda: 4-hikoyat (12-bob).

V. Hukamo¹⁴ (hakimlar) timsollari – 3 hikoyatda: Arastu (Aristotel) timsoli – 1 hikoyatda: 30-hikoyat (110-bob); Aflotun (Platon) timsoli – 1 hikoyatda: 30-hikoyat (110-bob); Fisog'urs (Pifagor) timsoli – 1 hikoyatda: 56-hikoyat (174-bob).

VI. Avliyolar timsollari – 23 hikoyatda: San'on (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 20-hikoyat (79-bob); Boyazid (Bistomiy, shayx) timsoli – 3 hikoyatda: 21-hikoyat (82-bob), 38-hikoyat (134-bob), 57-hikoyat (176-bob); Shayx Najmiddin Kubro timsoli – 1 hikoyatda: 22-hikoyat (86-bob); Shayx Abu Said Abulxayr timsoli – 1 hikoyatda: 23-hikoyat (89-bob); Abu Turob Naxshabiy (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 25-hikoyat (95-bob); Xaraqoniy (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 27-hikoyat (101-bob); Ibn Adham shoh Ibrohim (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 34-hikoyat (122-bob); Shayxi Jom (Zinda pil) timsoli – 1 hikoyatda: 35-hikoyat (125-bob); Xoja Porso (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 36-hikoyat (128-bob); Xoja Abu Nasr (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 36-hikoyat (128-bob); Majnun al-Haq (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 37-hikoyat (131-bob); Shayx Abu Bakr Nishopuriy timsoli – 1 hikoyatda: 39-hikoyat (137-bob); Xoja Abdulloh Ansoriy (shayx) timsoli – 2 hikoyatda: 40-hikoyat (140-bob), 55-hikoyat (171-bob); Abu Said Xarroz (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 41-hikoyat (143-bob); Asma'iy (shayx, shoir) timsoli – 1 hikoyatda: 44-hikoyat (152-bob); Mansur (Halloj, shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 47-hikoyat (158-bob); Shayx Abulabbos Qassob timsoli – 1 hikoyatda: 49-hikoyat (162-bob); Shah Bahouddin Naqshband (shayx) timsoli – 1 hikoyatda: 50-hikoyat (163-bob); Shayx Sufyon Suriy timsoli – 1 hikoyatda: 52-hikoyat (165-bob); Attor timsoli – 1 hikoyatda: 56-hikoyat (174-bob).

VII. Ko'pchilik (xalq/el) timsoli – 1 hikoyatda: 64-hikoyat (190-bob).

VIII. Hukmdorlar timsollari – 4 hikoyatda: Namrud timsoli – 1 hikoyatda: 60-hikoyat (182-bob); Iskandar timsoli – 2-hikoyatda: 19-hikoyat (77-bob), 30-hikoyat (110-bob); Mahmud (G'aznaviy, podshoh) timsoli – 1 hikoyatda: 62-hikoyat (186-bob).

IX. An'anaviy adabiy qahramonlar¹⁵ timsollari – 5-hikoyatda: Qays Omir (Majnun, shoir, oshiq) timsoli – 2-hikoyatda: 53-hikoyat (168-bob), 58-hikoyat (178-

¹⁴Алишер Навоий ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида “ҳукамо” деганда антик даврда яшаб ўтган улуғ алломалар(масалан, Лукмон ҳаким, Фишогурс ҳаким, Жомосб ҳаким, Букрот ҳаким, Букротис ҳаким, Сукрот ҳаким, Афлотун ҳаким, Аристотелис ҳаким, Балинос ҳаким, Жолинос ҳаким, Батлимус ҳаким, Содик ҳаким)ни кўзда тутган (*Қаранг: Алишер Навоий*. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 97 – 194). Биз ҳам бу атамани шу маънода қўлладик.

¹⁵Ҳар қандай таснифда бўлгани каби, бу таснифимизда ҳам шартлилик – мавжуд. Масалан, Маҳмуд (Ғазнавий) тимсоли, гарчи у подшоҳ бўлган бўлса ҳам, айнан анъанавий адабий қаҳрамонлар сирасига ҳам киради. Аммо биз уни ҳукмдорлар гуруҳига киритдик. Чунки Искандар (Макдуний) ҳам – шох, лекин адабиётда унинг тимсоли яратилган асарлар – жуда кўп. Уни ҳам ҳукмдорлар сирасига киритдик.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

bob); Layli timsoli – 2-hikoyatda: 53-hikoyat (168-bob), 58-hikoyat (178-bob); Ayozi (qul) timsoli – 1-hikoyatda: 62-hikoyat (186-bob).

X. Noma'lum shaxslar timsollari – 2-hikoyatda: Bir komil (kishi) timsoli – 63-hikoyat (188-bob); Tolib (Tasavvufga kirmoqchi bo'lgan talabgor) timsoli – 64-hikoyat (190-bob).

Shunday qilib, chahoryorlar haqidagi 4-hikoyat timsollarini ham qo'shsak, 64-hikoyatda jami 48 timsol yaratilgan. Chunki ba'zi hikoyatlarda bir necha timsol ishtirok etgani kabi, ayrim timsollar bir necha hikoyatda qayta uchraydi ham. Ana shu 10 guruh orasida timsollar soniga ko'ra, quyidagi holat namoyon bo'ladi: 1) avliyolar timsollari (23 hikoyatda); 2) payg'ambar(a.s.)lar timsollari (8- hikoyatda); 3) farishtalar timsollari, an'anaviy adabiy qahramonlar¹⁶ timsollari (5 tadan hikoyatda); 4) chahoryorlar (xalifalar) timsollari, hukmdorlar timsollari (4 tadan hikoyatda); 5) Tangri taolo timsoli, hukamo¹⁷ (hakimlar) timsollari (3 tadan hikoyatda); 6) noma'lum shaxslar¹⁸ timsollari (2 hikoyatda); 7) ko'pchilik (xalq/el) timsoli (2 hikoyatda). Asarning asosiy syujetida esa Sulaymon payg'ambar (a.s.) tilga olib o'tiladi. Qushlar Faqr-u fano vodiysiga yetganlarida Chovush ular bilan savol-javob qiladi. Biz ularni yuqoridagi ro'yxatga kiritmadik.

Hikoyatlarni asardan yulib olib o'qish va badiiy bahra olish ham –mumkin. Ya'ni ularning har biriga, shartli ravishda, alohida asar sifatida qarasa, bo'ladi, albatta. Lekin unda shoirning asl maqsadi amalga oshmaydi. Chunki xato talqinga yo'l ochiladi. O'quvchi bu hikoyatga har tarafdin, bugungi tushunchalar bilan aytganda, har xil rakurslardan qarab qolishi xavfi paydo bo'ladi. Ayrim sho'ro davri olimlari hikoyatlarni aynan asar syujeti, kompozitsiyasi va arxitektonikasidan yulib olib talqin etgani uchun ham ko'p xato talqinlar yuzaga kelgan. Shoir har bir hikoyatda bir muayyan g'oya tasdig'i uchun keltirgan. Bundan holi biror hikoyat – yo'q. Shuning uchun, albatta, 64 hikoyatning har birini o'zidan oldingi bob ma'no-mazmuni bilan chambarchas bog'liq holda o'qish, tushunish va tushuntirish – shart. Aks holda, asardan, aynan shu hikoyatni keltirishdan ko'zlangan asl muddao amalga oshmay qoladi.

¹⁶Хар қандай таснифда бўлгани каби, бу таснифимизда ҳам шартлилик мавжуд. Масалан, Махмуд (Ғазнавий) тимсоли, гарчи у подшоҳ бўлган бўлса ҳам, айнан анъанавий адабий қаҳрамонлар сирасига ҳам киради. Аммо биз уни ҳукмдорлар гуруҳига киритдик. Чунки Искандар (Мақдуний) ҳам – шоҳ, лекин адабиётда унинг тимсоли яратилган асарлар – жуда кўп. Уни ҳам ҳукмдорлар сирасига киритдик.

¹⁷Алишер Навоий ўзининг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида “ҳукамо” деганда антик даврда яшаб ўтган улуғ алломалар(масалан, Лукмон ҳаким, Фишогурс ҳаким, Жомосб ҳаким, Букрот ҳаким, Букротис ҳаким, Суқрот ҳаким, Афлотун ҳаким, Аристотелис ҳаким, Балинос ҳаким, Жолинос ҳаким, Батлимул ҳаким, Содиқ ҳаким)ни кўзда тутган (*Қаранг: Алишер Навоий*. Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 16. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 97 – 194). Биз ҳам бу атамани шу маънода қўлладик.

¹⁸“Бир комил” ва “Бир толиб” деган тимсолларни, шартли равишда, шундай номлашни маъқул топдик.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Hikoyat boblarni nomlashda besh xil holatni kuzatamiz: 1.46 bobga (6-, 8-, 10-, 12-, 38-, 41-, 44-, 47-, 50-, 53-, 56-, 59-, 62-, 65-, 68-, 71-, 79-, 82-, 95-, 98-, 101-, 104-, 107-, 110-, 113-, 116-, 119-, 122-, 125-, 128-, 131-, 134-, 137-, 140-, 143-, 146-, 150-, 152-, 154-, 156-, 158-, 160-, 162-, 168-, 171- va 178-boblarga) *“Hikoyat”* degan sarlavha qo'yilgan. 2. 5 ta bob (35-, 76-, 77-, 89- va 92-boblar) sarlavhasida *“hikoyat”* so'zi ham ishlatilgan. 3. 4 ta bob (86-, 163-, 164- va 165-boblar) sarlavhasida *“hikoyat”* so'zi ishlatilmaganda, voqeaning o'zidan xabar beradigan sarlavha qo'llangan. 4. 7 bob (176-, 180-, 182-, 184-, 186-, 188- va 190-boblar)ga *“Tamsil”* degan sarlavha qo'yilgan¹⁹. 5. 2 bob (170- va 174-boblar) sarlavhasida *“tamsil”* so'zi ham ishlatilgan.

Bu hikoyatlarda, asosan, insonlar timsollari bor. Garchi bu hikoyatlar amalda o'zidan oldin kelgan bob uchun illyustratsiya vazifasini o'tagan bo'lsa ham, ular qahramonlarini ham asar personajlari ro'yxatiga kiritish mumkin. Ammo, *hamma hikoyatlarda inson timsollari ishtirok etgan*, degan xato tushunchaga bormaslik kerak. Chunki *“Parvonalar majma'i sham'i haqiqiy sharhida”* deb nomlangan 164-bob qahramonlari – tabiiyki, sham hamda parvonalar, ya'ni o'zini shamga uradigan hasharotlar. Yoki *“O'zining shayx ruhi madadidin anga tatabbu' qilg'ong'a Qaqnus tamsili”* deb nomlangan 174-bob qahramonlari, yuqoriroqda ko'rib o'tilganidek, – Qaqnus bilan Qaqnusbacha. Yoki hikoyatlarda yo'l-yo'lakay tilga olib o'tilgan personajlar ham bor. Masalan, Qaqnus bilan bog'liq hikoyatda Fisog'urs tilga olinadi.

Dostonda bosh qahramon va personajlardan iborat timsollar galereyasi butun bir panoramani tashkil etadi.

Jahon manbashunosligida mumtoz yodgorliklar, jumladan, adabiy asarlar ilmiy nashrida joy, kishi, adabiy asar va hokazolar ko'rsatkichlari beriladi. Bu boshqa tadqiqotchilar ishini oson qiladi, kitobxonlar ommasi uchun ham katta qulaylik tug'diradi. Mazkur an'ana qisman o'zbek matnshunosligida ham mavjud. Masalan, Bobur *“Boburnoma”*si, Navoiy *“Xazoyin ul-maoniy”*i tarkibiga kirgan 4 devoni shunday ma'lumotlar tartib berilib, ilova qilingan holda chop etilgan.

Adabiyotshunosligimizda adabiy asar ishtirokchilarini bunday maydalab tahlil etish kam uchraydi. Holbuki, badiiy yodgorlik haqida umumiy mulohazalar bilan cheklangan holda tadqiqotlar olib borish davri o'tdi. Zamon ilgarilab ketyapti. Aniq va tabiiy fanlar allaqachon zarrasining zarrasining zarrasining zarrasigacha tadqiq etish yo'liga o'tib olgan. Hatto, hozirgi paytda nanotexnologiyalar rivojlanib ketdi. Boshqacha aytganda, fan shunday taraqqiy etdiki, hatto, sochning tolasidek ingichka

¹⁹Мантиқан 178-бобга ҳам *“Тамсил”* деб сарлавҳа қўйилиши керак эди.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

massaga bir katta kutubxondada mavjud kitoblarga teng ma'lumotlarni joylash mumkin.

Jahon tilshunosligi matematik usullardan unumli foydalanishga o'tganiga ham ancha davr bo'ldi. Modomiki, ilm haqiqat izlar ekan, adabiyotshunoslik ham imkoni bor masalalarda matematik aniqlik sari intilaverishi kerak. "Lison ut-tayr" bosh qahramonlari va personajlari, shuningdek, hikoyatlarini o'rganishda qisman matematik yo'ldan yurganimizga yangi bir urinish sifatida qaralishi lozim. Ilm bundan faqat yutadi.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература/ References):

1. Тавҳид ҳамд ва муножот ҳамд ҳақида қаранг: Ғафорова З. Н. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий таҳлили. – Филол.ф.б.ф. д-ри дисс. автореф. – Самарқанд: Нашриётсиз, 2018.
2. Олимов С.Ҳ. "Лисон ут-тайр"нинг қиёсий поэтикаси: синтез, назиравийлик ва таржимавийлик. – Самарқанд: Нашриётсиз, 2023. – Б. 160 – 182.
3. Ғафорова З.Н. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий таҳлили. – Филол. ф.б.ф. д-ри дисс. автореф. – Самарқанд: Нашриётсиз, 2018.
4. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 3. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 542.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. Т. 12. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 259-263.
6. Abdulla A v l o n i y. Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2018.
7. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. Т. 1. – Toshkent: Fan, 1987.
8. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. Т. 2. – Toshkent: Fan, 1987.
9. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. Т. 4. – Toshkent: Fan, 1989.
10. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. Т. 16. – Toshkent: Fan, 2000.
11. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr (Nasriy bayoni bilan). – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi Nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991.
12. Ahmad ibn Mahmud Buxoriy. Tarixi Mullozoda. Buxoro mozorlari zikri. Abu Tohirxoja Samrqandiy. Samariya. Samarqand mozorlari zikri [Ikkalasi bir muqovada]. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
13. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература – Москва: Наука, 1965.
14. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, 1960.
15. O l i m S. Navoiy va Attor // Jahon adabiyoti, 2013, № 2.
16. Olimov S. Navoiy va Attor / "Shayx Fariduddin Attor Nishoburiyning hayoti va ijodi" mavzusidagi xalqaro ilmiy anjuman. – Toshkent: Nashriyotsiz, 2004.
17. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob (Do'stlar yodnomasi). Tazkira. Fors tilidan Ismoil Bekjon tarjimasi. – Toshkent: Xalq merosi, 1993.